

JELENA CVIJETIĆ*

Pusino innocentissimo!**

Odnos prema smrti najmlađih u zajednicama južnog Ilirika: epigrafska, arheološka i ikonografska svjedočanstva

Apstrakt

U radu se razmatra odnos prema smrti najmlađih u zajednicama južnog Ilirika, kroz sagledavanje epigrafskog, arheološkog i ikonografskog materijala. U fokusu istraživanja su epitafi, nadgrobna obilježja i rijetke predstave djece na njima, ali i funerarne prakse, grobni oblici i inventar sa najbolje istraženih rimskodobnih nekropola na ovom prostoru. Posebna pažnja je posvećena pisanim antičkim izvorima, koji se tiču odnosa prema smrti djece u različitim uzrastima i procesa i dužine "zvaničnog" tugovanja za najmlađima.

Ključne riječi: Ilirik, lokalne zajednice, djeca, sahranjivanje, epitafi, nadgrobna obilježja, ikonografija.

Abstract

The paper is dedicated to the relationship between the communities of the south Illyricum according to the death of its youngest members. The focus is on epitaphs, tombstones, and rare relief representations, as well as funerary practices, the inventory and grave forms from the best-researched Roman-era necropolises in this area. Ancient sources will be analyzed with special attention, concerning attitudes towards the death of children at different ages, as well as the process and length of "official" mourning for the youngest.

Key words: Illyricum, local communities, children's burials, epitaphs, tombstones, iconography.

---

* Jelena Cvijetić, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Čika-Ljubina 18-20, 11 000 Beograd, e-mail adresa: jcvijeti@f.bg.ac.rs

** Istraživanje je podržano od Ministarstva obrazovanja, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, koje finansira naučni rad na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu (br. 451-03-66/2024-03/200163).

Arheologija djetinjstva, jedna je relativno nova grana, koja se bavi proučavanjem tragova djece i djetinjstva u arheološkim nalazima. Afirmisala se posljednjih decenija, a nastala je kao rezultat interesovanja za arheologiju roda kroz posebno zanimanje za “uočavanje” žena u prošlosti, a time i djece.¹ Interdisciplinarni pristup u proučavanju doveo je do novih saznanja o djeci i djetinjstvu od najranijih epoha pa do početka XX v. Posljednjih godina interesovanja su usmjerena ka istraživanjima položaja, obaveza i poslova koje su obavljala djeca, zdravstvenog statusa i ishrane najmlađih, pa do bolesti koje su bile uzročnik prerane smrti, naročito među populacijama u prvim godinama života.

Pitanju odnosa prema smrti najmlađih u lokalnim zajednicama balkanskih provincija nije posvećeno dovoljno pažnje, iako su istraživanja u ovom pravcu vidljivija posljednjih godina. To se, prije svega, odnosi na prostor centralnobalkanskih provincija.² Stoga će pažnja u ovom radu biti usmjerena ka južnijim oblastima Ilirika (jugoistočni dio provincije Dalmacije), gdje je sistematski istraženo nekoliko nekropola pri većim urbanim sredinama (Budva, Duklja, Komini, Kolovrat). S ovog područja potiče preko sto pedeset nadgrobnih spomenika, među kojima je izvjestan broj otkriven *in situ*. S tim u vezi, sagledaće se odnos prema smrti najmlađih (*mors immatura*) kroz epigrafsku, arheološku i ikonografsku građu, kao i relevantne pisane izvore.³

Na početku, neophodno je osvrnuti se na antičke literarne izvore koji se tiču rimskih običaja vezanih za pogreb najmlađih kao i propisa u vezi sa zvaničnom žalošću.

¹ O studijama roda kao odjeku drugog talasa feminizma sedamdesetih godina prošlog stoljeća, kao i istorijatu arheologije djetinjstva v. djela navedena u popisu literature (Baxter 2022; Crawford et al. 2018, 3–37; after Baxter; Danković 2020).

² O kategoriji *mors immatura* u Italiji i zapadnim provincijama Carstva v.: Dasen 2003a; Dasen 2003b; Dasen 2018; Carroll 2011; Carroll 2014; Carroll 2018; Alfaye 2009, etc. Sa prostora centralnobalkanskih provincija v. studije i članke: Spasić-Đurić 2008; Danković 2020; Vojvoda et al. 2021; Cvijetić 2021 etc. Početkom juna 2024. godine na Univerzitetu u Nišu, u okviru Skupa Srpskog arheološkog društva, održana je sesija pod nazivom: “Tragovi dece u prošlosti: (Bio)arheologija djetinjstva”, na kojoj su pored arheologa i antropologa učestvovali i doktori medicinskih i stomatoloških nauka iz zemlje i regiona. Izlaganja su objavljena u apstraktu.

³ Od posebnog značaja su epitafi koji pružaju osnovne podatke o pokojniku (ime, godine života, podatke o dedikantu) i nadgrobnja obilježja uopšte, koja upućuju na tipove spomenika koji su podizani najmlađim *in memoriam*, kao reljefne predstave djece na njima. Grobni inventar sa druge strane upućuje na predmete koji su prisutni u grobovima djece najranijeg uzrasta, što može biti od značaja pri “prepoznavanju” ove kategorije pokojnika u slučajevima kada nedostaje nadgrobnno obilježje i analiza humanog osteološkog materijala (naročito kod kremacije). Rad na sličnu temu: *Inocentissimo in memoriam*, kroz sagledavanje latinskih epitafa sa prostora današnje Crne Gore, predstavljen je na *Godišnjem skupu i skupštini SAD, program, izveštaji i apstrakti*, Niš, 31. maj –2. jun 2024, 141.

Antički izvori o smrti najmlađih – propisi vs. emocije

Zbog velike smrtnosti djece, naročito u prvim godinama života, koja je prema izvjesnim izvorima iznosila i do 50%,⁴ rimska pragmatičnost pokazala se na djelu uvođenjem uredbi koje su se ticale načina i dužine zvaničnog tugovanja. Pretpostavlja se da su se uredbe prvenstveno ticale javnog žaljenja i odnosile na visoke državne činovnike kako bi se omogućio nesmetan rad onih koji su obnašali važne funkcije. Prve uredbe se pripisuju Numi Pompiliju, prema kojima je bilo zabranjeno žaljenje za djecom preminulom prije navršenih godinu dana. S druge strane, Ulpijan i Plutarh ukazuju na to da formalnog žaljenja, *luctus*,⁵ nije bilo prije navršene treće godine života. U tom smislu posebno su interesantni i značajni Plutarhovi redovi *Consolatio ad uxorem*, kao kritika prevelike privrženosti djeci, *nakon čije smrti majke padaju u preveliku žalost – "divlje tugovanje", koje je nemoguće umiriti* (parafrazir.). Kritike ne samo da su se odnosile na visoko društvo i državni aparat, već i na pojedine careve, kojima je spočitavano neprimjereno, javno tugovanje za svojom djecom.⁶ Stoga se može pretpostaviti da javno ili formalno i privatno žalovanje nije posmatrano na isti način. U tom smislu govore i epitafi. Emocije pretočene u epitete – *infelicissimi, misserrimi, innocentissimi* – vidljive su upravo na nadgrobniim natpisima onih članova zajednice za kojima nije bilo predviđeno "formalno žaljenje".

U epitafu je istina?

Sa prostora južnog Ilirika, odnosno jugoistočnog dijela provincije Dalmacije poznato je oko dvadeset dječijih nadgrobniih spomenika, što čini manje od jedne sedmine od ukupnog broja do sada pronađenih funerarnih obilježja na ovom području ili oko 13%.⁷ Pored imenske formule, godina života i imena dedikanata, natpisi (često) sadrže epitete kojima je iskazana duboka bol i tuga roditelja za svojom preminulom djecom. Najmlađa među njima bila je Julija Tertula (*Iulia Tertulla*), kći *Hordioniusa Cyranusa* iz Risna (*Risinium*), koja je poživjela svega

⁴ Carroll 2011, 102.

⁵ *Lugeo*, xi, 2. 1) žaliti, biti u žalosti. 2) biti ožalošćen, oplakivati (v. Ђорђевић 1977). Pojedini izvori kazuju da je dužina žalosti bila proporcionalna dužini života, tako da je za pokojnikom do treće godine života "žalost" bila od jednog do tri mjeseca (Paulus, *Sent.* 1.21.13. prema: Carroll 2011, 100).

⁶ Plut. *Consol.* 6; Sen. *Ep.* 99; Tac... *Ann.* 15.23. Za više detalja v. Carroll 2011, 100 id.

⁷ Sa ovog područja, koje se u najvećem obimu poklapa sa prostorom današnje Crne Gore i krajnjeg jugozapada Srbije, do sada je otkriveno nešto više od 150 nadgrobniih spomenika (v. epigrafske baze podataka: EDH; EDCS).

godinu dana i osam mjeseci.⁸ Nedaleko od Risna (Donje Lastve, *Acruvium?*) pronađen je spomenik jednog dvogodišnjaka, Kvinta Stacija Festa (*Quintus Staius Festus*),⁹ a u blizini Duklje (*Doclea*) nagrobni natpis malog Januaria (*Ienuario!*), koji je preminuo navršivši dvije godine, tri mjeseca i osamnaest dana. Spomenik *pusino innocentissimo*, najnevinijem dječaćiću, podigli su roditelji njegove majke.¹⁰ Titulus trogodišnje Pletorije (*Plaetoria Posilla*), po želji njenog oca bio je postavljen u okviru porodične grobnice.¹¹ Jedan mali cipus uzidan u Zmajevića palatu u Perastu, pripadao je dječaku Aselioniju (*Asellioni*) koji je preminuo u trećoj godini.¹²

S druge strane, dječiji natpisi iz unutrašnjosti su malobrojni. Među njima su epitafi iz Prijepolja i okoline: trogodišnjem Genciju (*Gentius*), sinu Elija Akutianusa (*Aelius Acutianus*),¹³ i četvorogodišnjoj djevojčici Musti (*Musta*), kojoj je spomenik podigla majka Surila (*Surilla*) sa ostalim članovima porodice¹⁴ (sl. 3). Takođe su zabilježeni primjeri postavljanja nadgrobnih natpisa unucima, kao u slučaju petogodišnje Pate (*Pata*) iz rimskog naselja u Kolovratu, kojoj je spomenik podigao djed Valerije Optat (*Valerius Optatus*).¹⁵

Ipak, epitaf koji sadrži najviše epiteta potiče iz Dokleje, a pripada "najnesrećnijoj, najžalosnijoj i najnevinijoj" djevojčici Flaviji Ursili koja je poživjela šest godina, dva mjeseca i dvadesetpet dana. Spomenik su postavili roditelji, građani rimske Duklje.¹⁶ Još jednom šestogodišnjaku, Amarantu (*Amarantho*), sinu Tita Flavija Zosima (*T. Flavius Zosimus*), spomenik je bio podignut na risanskoj nekropoli.¹⁷ Iz Boke su i natpisi Stacije Pauline (*Statae Paulinae*), djevojčice koja je poživjela sedam godina¹⁸ i dječaka Tertija (*Tertius*) koji je preminuo u osmoj godini života.¹⁹

⁸ *CIL* 03, 1723, *CIL* 03, 8390. O uslovima nalaza i tipu nadgrobnog spomenika v. Martinović 2011, 67, no. 35.

⁹ *CIL* 03, 6338.

¹⁰ *CIL* 03, 12711; Sticotti 1913, 181–182, no. 61; Fig. 142.

¹¹ *CIL* 03, 08399. Spomenik se danas nalazi u Kotoru, v. Martinović 2011, 81, no. 55. Iz Risna je još jedan fragmentovan nadgrobni natpis podignut za petogodišnju djevojčicu (*CIL* 03, 01737).

¹² *ILJug* 1855. O uslovima nalaza v. Bulić 1924/25, 73.

¹³ *AE* 2009, 1004.

¹⁴ *AE* 1980, 0699 = Mirković 1975, 99, no. 6; *ΛΟΜΑ* 2003/4, 44–45, no. 5.

¹⁵ *AE* 1980, 0701 = Mirković 1975, 100, no. 8; *ΛΟΜΑ* 2003/4, 50–51, no. 10.

¹⁶ *...miser(r)im(a)e / infelicissim(a)e / F<I=E>(aviae) Ursillae filiae [inno]/ce[ntissimae]...* Spomenik iskorišćen kao spolija pri gradnji doklejske bazilike, v. Sticotti, 1913, 181, no. 59; *CIL* 03, 12709.

¹⁷ *AE* 2011, 0913. V. takođe Rendić-Miočević 1976; Martinović 2011, 54–55, no. 18.

¹⁸ *CIL* 03, 1733.

¹⁹ *ILJug* 630.

Iz navedenog se zapaža da su djeci najmlađeg uzrasta precizno navođene godine života, mjeseci i dani. Rijetkost predstavlja natpis na nadgrobnom spomeniku desetogodišnje djevojčice iz Duklje²⁰ gdje su godine navedene okvirno, tj. zaokruživanjem (*plus minus X*). Ovakav način navođenja prisutan je uglavnom na natpisima osoba umrlih u starijoj dobi, a pravi razlog nije poznat. Mogao se javiti kao rezultat nepoznavanja dužine životnog vijeka pokojnika ili pak radi uštede prostora na spomeniku.

Preostalih pet natpisa sa ovog prostora pripadaju djeci na pragu odraslog doba, između 12 i 15 godina.²¹ Među njima pažnju privlači jedan natpis iz Dokleje. Specifičan je po tome što je petnaestogodišnjaku gradsko vijeće organizovalo javnu sahranu i podiglo statu. Riječ je o Marku Flaviju Blabinu, upisanom u tribu *Quirina*, prema caru u čije vrijeme su njegovi preci, pripadnici uglednog roda Dokleata, dobili rimsko građansko pravo.²²

Onomastika upućuje da je pretežno riječ o rimskim građanima, bilo doseljenicima iz sjeverne Italije, poput Stacija ili Pletorija ili domaćoj populaciji, koja je građansko pravo stekla pod dinastijom Flavijevaca (*Doclea*) i Antonina (*Municipium S...*).²³ Na manjem broju natpisa navodi se samo kognomen, a imena su u najvećem broju karakteristična za prostor istočne, tj. jugoistočne Dalmacije.²⁴

U rijetkim slučajevima dječiji nadgrobni spomenici otkriveni su *in situ*. Među njima je oštećeni nadgrobni natpis Valerijana iz Municipijuma S...²⁵ sa očuvanom reljefnom predstavom pokojnika, specifičnoj po prikazu ženskog poprsja sa djetetom u naručju (sl. 5, 5a).

Predstave djece na nadgrobnim spomenicima

Reljefne predstave djece na nadgrobnim spomenicima nisu brojne. Međutim, treba imati na umu da su nadgrobna obilježja mogla biti i od drveta, te da

²⁰ *CIL* 03, 13841.

²¹ Bijelo Polje, Crnča: *AE* 2009, 1003; Kolovrat: *AE* 1980, 0702; Mirković 1975, 100–101, no. 9; sl. 2; Ломо 2003/04, 38–39. 57, no.1; Budva, Hotel Avala, kod nekropole: Martinović 2011, 61–62, no. 28; Duklja, Bjelovine: *ILJug* 1830: Sticotti 1913, 175–176, no. 45; Fig. 131.

²² *AE* 1897, 0007; *CIL* 03, 13820; *CIL* 03, 12693.

²³ O Stacijima v. Цермановић-Кузмановић 2009; Цвијетић 2012; Mirković 2013; Šašel-Kos 2017.

²⁴ O domaćim imenima v. Ломо 2002–2003; Mirković 2013; takođe v. Katičić 1962; Alföldy 1969.

²⁵ *ILJug* 2, 608. Više oštećenih natpisa sa područja Municipijuma S... pripada individuama dječijeg uzrasta. U nekim slučajevima su poznata njihova imena ali ne i godine i *vice versa* (v. *CIL* 03, 13850; Цвијетић 2009 = *AE* 2009, 1008)

su djeca sahranjivana u okviru porodičnih grobnica, ali i da najveći broj dječijih nadgrobničkih spomenika predstavlja tzv. lokalna varijanta cipusa, spomenik malih dimenzija u vidu kocke sa kupastim ili stožastim završetkom u gornjem dijelu, bez figuralnih prikaza. Ovaj tip rasprostranjen je u Boki i okolini, odakle je poznat i najveći broj dječijih nadgrobničkih obilježja. Zbog svojih izuzetno malih dimenzija bio je pogodan za prenos, pa su spomenici ovog tipa većinom uzidani u objekte iz kasnijih epoha.

Reljefne predstave najmlađih većinom potiču sa nadgrobničkih stela u unutrašnjosti provincije, odakle je poznato i više portretisanih porodica sa djecom. Izvjestan broj ovih spomenika pronađen je prilikom istraživanja antičkih nekropola u Kominima i Kolovratu (sl. 1, 2).²⁶ Djeca se prikazuju kao minijaturne verzije odraslih, nekada sa određenim predmetima u rukama (sl. 3, 4, 5). Položaj ruku roditelja, najčešće majke, sa šakom na dječijim ramenima, može se takođe posmatrati kao emotivni čin. Ukoliko natpis nije očuvan, nekada nije moguće utvrditi da li portretisana osoba predstavlja dječaka ili djevojčicu, s obzirom na to da se djeca u najranijoj dobi prikazuju veoma slično, kako po odjeći, tako i po načinu nošenja frizure. Na ovaj način prikazivani su sve do 6, odnosno 7. godine, kada su počinjale pripreme za život odraslih.²⁷

Dječije sahrane

Način sahranjivanja najmlađih, kao i grobni inventar, upućuju ne samo na duboku bol onih koji su izgubili svoje potomstvo, već i na brigu o najmlađima i nakon smrti. O tome, prije svega, govore predmeti u grobovima koje su djeca za života nosila kao zaštitu. To su na prvom mjestu zvonca.²⁸ Poznate

²⁶ Arheološka istraživanja antičkih nekropola u Kominima kod Pljevalja (Municipium S...) otpočela su sredinom šezdesetih godina prošlog vijeka, i sa kraćim prekidima trajala nešto više od jedne decenije. Istraženo je oko sedam stotina grobova pretežno spaljenih pokojnika. Sahranjivanje na Bijelom brdu i u njegovom podnožju trajalo je od posljednjih vjekova stare ere do poznocarskog razdoblja, odnosno V v. nove ere. Istraživanja na prostoru Kolovrata kod Prijepolja odvijala su se krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina prošlog vijeka, kada je prilikom kopanja temelja za izgradnju fabrike Ljubiša Miodragović, otkrivena porodična nadzemna grobnica tipa *area maceria cincta* (grobnice akvilejskog tipa, prema uzoru koji se na prostoru Akvileje javlja već u I vijeku). Aleje sa grobnicama ovog tipa otkrivene su i na kominskoj nekropoli, te je značajan broj nadgrobničkih spomenika pronađen *in situ* (Cvijetić in prep.).

²⁷ Danković 2020.

²⁸ O upotrebi zvonca u antičkoj Grčkoj v. Villing 2002; za prostor Britanije v. Eckardt and Williams 2018; za zapadne provincije i Italiju v. Dasen i Carroll (u popisu literature).

su kritike upućene roditeljima, prije svega, od strane hrišćanskih pisaca, koji osuđuju kačenje zvončića i drugih predmeta kao amajlija.²⁹ Ovaj običaj se u pojedinim oblastima održao dugo, i nakon pada Zapadnog Rimskog Carstva, o čemu svjedoče nalazi iz dječijih grobova sa ranovizantijskih nekropola.³⁰ Zvončići od bakarne legure pronađeni su u dječijim grobovima na rimskodobnim nekropolama Budve i Komina.³¹ U grobovima djece najranijeg uzrasta nalaze se i drugi predmeti koji su proizvodili zvuk, perlice i privjeske od različitih materijala, staklene paste, gagata i dr.³² Nakit od gagata najčešće se sreće u grobovima djevojčica odnosno mladih djevojaka i žena i dovodi se u vezu sa vjetrovanjem u zaštitu ženskog reproduktivnog sistema.³³ Idiofoni predmeti poput metalnih zvečki izuzetno su rijetki, a jedan takav od bakarne legure pronađen je slučajno na nekropoli antičke Duklje.³⁴ Polaganje ovih predmeta zajedno sa ranopreminulim zabilježeno je i u pisanim izvorima. Njihova prava "moć" bila je u odbijanju zlih sila zvukom, koji su predmeti načinjeni od metala proizvodili.³⁵ Prema rasprostranjenom mišljenju, imali su dvojaku namjenu, zaštitu pokojnika a istovremeno i zaštitu zajednice živih.³⁶ Ovo donekle opet ima svoje opravdanje u antičkim literarnim izvorima, prema kojima se stiče utisak o ambivalentnom stavu prema smrti djece: emotivni trenutak – bol zbog gubitka najmilijih ali i strah od ove kategorije pokojnika (*mors immatura*). Prema izvorima kao i predmetima poput "tablica prokletih" u grobovima i vršenja različitih obreda postmortem, potvrđenih arheološkim i antropološkim istraživanjima, jasno se definiše strah od "vraćanja mrtvih" radi uznemiravanja živih. Umrli na rođenju,

²⁹ St. Chysostom. *Homilies*. 12. 13.

³⁰ Bollók 2013, 227–241.

³¹ Kao praznovjerje zabilježeno u rimskim izvorima, da se za predmete / amajlije izrađivane od metala poput bakra, bronzne ili olova vjerovalo da imaju posebna magijsko-apatropejska svojstva, v. Cvijetić 2021, sa popisom literature.

³² v. Цермановић-Кузмановић et. al. 1975, 66, gr. 51; 112, gr. 229. U dječijim grobovima konstatovan je veliki broj raznobojnih perli i privjesaka od staklene paste. U oba pomenuta slučaja sa Doklejske nekropole riječ je o inhumiranim pokojnicima. U grobu 51 sa jugoistočne nekropole Duklje najvjerovatnije je riječ o sahrani djevojčice (par bronzanih grivna i zlatnih minduša). Isti slučaj je i na budvanskoj i kominskoj nekropoli (v. Цермановић-Кузмановић et al. 1975; Marković 2012; Cvijetić 2021).

³³ Analize humanog osteološkog materijala sa velikih i dobro istraženih nekropola u susjedstvu, poput Viminacijuma, ukazuju da se nakit od gagata uglavnom javlja u grobovima ženskih individua koje su bolovale od određenih bolesti vezanih za reproduktivni sustav (v. Danković 2020, sa popisom literature).

³⁴ Kontekst nalaza nepoznat. Predmet se danas čuva u JU Muzeji i galerije Podgorice.

³⁵ Plin. *HN* 33. 25.

³⁶ Alfay 2009; Dasen 2003a, 172–177; 2003b, 275–289; Carroll 2018; Danković 2020; Cvijetić 2021.

na porođaju, rođeni sa fizičkim malformacijama i mentalnim smetnjama, kao i brojne druge kategorije (skončali nasilnom smrću, djevojke umrle prije stupanja u brak itd.), posmatrani su kao potencijalna "opasnost" u smislu vraćanja i uznemiravanja živih. Postoje i pisani tragovi o tome, poput pisama na grčkom gdje se roditeljima savjetuje da obave obred vezivanja djeteta za grob (postmortem), kako ih više ne bi uznemiravalo u snovima. O načinu na koji su ovi obredi vršeni upućuju i nalazi figurina iz pojedinih grobova kao i sami položaj osteološkog materijala (demobilizacija, dekapitacija, dislokacija dugih kostiju, lobanje). Ovi običaji potvrđeni su širom provincija, od najzapadnije Britanije pa sve do istoka.³⁷ Na primjeru nekoliko sahrana iz Komina, Kolovrata i Budve moglo bi se eventualno govoriti o određenim obredima vršenim postmortem (dislokacija dugih kostiju, lobanje, sahranjivanje u *decubito prono*). Međutim, bez obavljenih analiza osteološkog materijala nije izvjesno da li su ovi obredi izvršeni nad individuama starijeg dječijeg uzrasta ili odraslih osoba.³⁸ Takođe je zabilježeno, iako sporadično, sahranjivanje u zgrčenom položaju (Municipium S...). Sahrane djece najranijeg uzrasta sa budvanske nekropole izvršene su u amforama tako što su djeca bila u fetalnom položaju.³⁹ Sahranjivanje najmlađih u ovom položaju registrovano je na brojnim nekropolama širom Carstva,⁴⁰ dok se sahranjivanje odraslih individua na ovaj način obično dovodi u vezu sa izvjesnim bolestima koje su pratile pokojnika za života ili pak sa određenim magijskim ritualima izvođenim *post mortem*.⁴¹ U nedostatku nadgrobni obilježja i u odsustvu analize humanog osteološkog materijala, svega u nekoliko slučajeva moguće je govoriti o uzrastu pokojnika. Sudeći po dimenzijama ukopa, recipijenta za smještaj pokojnika i očuvanog osteološkog materijala u slučaju sahranjenih u amforama, u većini je riječ o infanatima, djeci uzrasta do jedne godine. Starija djeca su tokom prvih vjekova, kada je incineracija bila dominantna, kremirana, nekada zajedno sa majkom, dok su djeca najranijeg uzrasta iz praktičnih razloga sahranjivana "skeletno" i u periodu kada je spaljivanje bilo dominantno. Iako je nemoguće govoriti o "age limit" sa sigurnošću, antički izvori sugerišu da spaljivanje posmrtnih ostataka djece nije praktikovano prije

³⁷ Alfaye 2009.

³⁸ Iskopavanja vršena u periodu od sredine šezdesetih do početka osamdesetih godina prošlog vijeka. Antropološke analize nisu vršene, niti je osteološki materijal u većini slučajeva sačuvan (Cvijetić in prep.).

³⁹ Cvijetić 2021; Marković 2012.

⁴⁰ Cvijetić 2021, ref. 30, 31.

⁴¹ Alfaye 2009.

pojave zuba.⁴² Ipak, nedavno objavljeni rezultati istraživanja sa prostora Galije, Italije, Britanije i Dakije ukazuju da u pojedinim zajednicama kremiranje djece najmlađeg uzrasta sa odraslim članovima porodice nije bilo neuobičajeno.⁴³

U grobovima djece, osim predmeta za igru i zaštitu najmlađih, nalaze se i oni koje su koristila djeca starijeg, školskog uzrasta. Riječ je o priboru za pisanje koji je pronađen u nekoliko grobova na jugoistočnoj nekropoli Duklje.⁴⁴ Pored mastonica koje su koristiti i pisari ili administracija uopšteno, za djecu se najprije mogu vezati lopatice na nanošenje voska i lenjiri od kosti.⁴⁵

U grobovima djece starijeg uzrasta i odraslih prisutni su predmeti za igru u vidu kockica (Dokleja, Budva).⁴⁶ Kako je, međutim, uglavnom riječ o grobovima spaljenih pokojnika, ne može se reći kojoj starosnoj kategoriji sahranjenih su ovi predmeti pripadali. Problem prisustva minijaturnih, rukom rađenih posuda, koje čine gotovo nezaobilazan inventar grobova na pojedinim nekropolama u unutrašnjosti biće predmet posebne studije.

* * *

Na kraju, ukoliko se rezimira, dolazi se do sljedećih zaključaka: od ukupnog broja do sada pronađenih kamenih nadgrobnih spomenika iz rimskog perioda na oko 13% pominju se samo djeca ili djeca sa drugim (odraslim) članovima porodice. Najmlađe među njima imalo je svega godinu dana i osam mjeseci. Nadgrobno obilježje nije zavisilo niti od pola niti od starosne kategorije pokojnika već je bilo regionalno uslovljeno. Reljefne predstave upućuju da su portreti izrađivani prema nekom opštevažećem modelu, tako što se dječije biste prikazuju kao minijaturne verzije odraslih. Izvjesne nijanse su uočljive između prikaza djece ranog i starijeg uzrasta (kod prve kategorije se ne može sa sigurnošću govoriti da li je riječ o portretisanim djevojčicama ili dječacima, što korespondira podacima iz antičkih literarnih izvora i ikonografskoj građi iz drugih oblasti Carstva). Loša očuvanost reljefnih predstava onemogućava sigurno opredjeljenje predmeta koji su prikazani u dječijim rukama. Grobni inventar sa druge strane govori da se određeni predmeti mogu posmatrati u vezi sa djecom

⁴² Plin. *HN* 7.72.

⁴³ V. Carroll 2018.

⁴⁴ Цермановић-Кузмановић et al. 1975, 58, 236, gr. 21, 71a.

⁴⁵ Цермановић-Кузмановић et al. 1975, gr. 21. O nalazima pribora za pisanje na prostoru rimske provincije Dalmacije v. takođe: Busuladžić 2018, 9–35.

⁴⁶ Цермановић et al. 1975, 87, 141, gr. 127; Marković 2012.

ranog uzrasta (zvončići, zvečke), što može biti od značaja pri definisanju grobnih ostataka u slučajevima kada nedostaje nadgrobni spomenik i analize humanog osteološkog materijala (naročito kod kremacije). Na kraju, s određenom zadržskom, može se reći da se u oblastima udaljenim od metropole nije uvijek pridržavalo važećih propisa, te da se u pojedinim regijama podlijegalo izvjesnim "nepisanim pravilima" određenih zajednica.

Summary

Pusino innocentissimo!

Attitude to the death of the youngest in the communities of southern Illyricum: epigraphic, archaeological and iconographic evidence

Due to the high mortality of children, especially in the first years of life, Roman pragmatism was demonstrated by the introduction of regulations concerning the manner and length of official mourning. The first decrees are attributed to Numa Pompilius, and concern the prohibition of grieving for children who died before reaching one year of age. Ulpian and Plutarch indicate that there was no formal mourning, *luctus*, before the third year of life. Formal and private mourning are not viewed in the same way. Epitaphs speak in this sense, where emotions are translated into epithets such as: *infelicissimi*, *misserrimi*, *innocentissimi*, precisely on the inscriptions of those members of the community for whom "formal mourning" was not foreseen. About twenty children's tombstones are known from the area of southeastern Dalmatia, i.e. more than 13% of the total number of funerary monuments found so far in this area. The youngest among them was Iulia Tertula from *Risinium*, who lived only one year and eight months. The onomastic analysis indicates that they were mostly Roman citizens, either immigrants from northern Italy or the local population that received Roman civil rights under the emperors of the Flavian and Antonine dynasties. A small number of monuments were found *in situ*, such as the inscription of Valerian from Municipium S..., specific for the relief representation of a mother with a child in her arms. The position of the parents' hands, with a hand on the child's shoulders, can also be seen as an emotional act. Relief representations of the deceased are mostly present on tombstones in the interior of the province, where several families with children are known to be portrayed on the monuments. Children are depicted as miniature versions of adults. However, the largest number of children's tombstones represents the so-called a local variant of the *cippus*, a monument of small dimensions in the form of a cube with a conical end, without figural representations, which is widespread in Boka and its surroundings. The customs related to the burials of the youngest as well as the grave inventory point to the care of the youngest even after death. This is evidenced by the findings of objects that children wore during their lives as protection (bells and other objects made of different materials that produces

sound like beads and pendants). The placing of these items in the graves of the early deceased is also recorded in written sources in connection with “repelling evil forces”. The burial of the youngest members of the community in the fetal position is witnessed in the largest number at the Budva necropolis. According to the dimensions of the grave, the recipient for the deceased and the preserved osteological material, in cases buried in amphorae, it is mostly about infants. During the first centuries, older children were cremated (sometimes together with the mother or the other member of family), while children of the earliest age were inhumated for practical reasons during the period when cremation was dominant. Although it is impossible to determine with certainty the “age limit”, ancient sources suggest that cremation of children’s remains was not practiced before the appearance of teeth. In addition to objects for playing and protecting the youngest, the graves also contain objects that were used by older children, such as writing items and materials from Duklja (*Doclea*). In the graves of older children (or adults) there are also present game objects in the form of bone cubes (Duklja and Budva / *Buthua*), mostly in the graves of cremated deceased, and it is not always possible to speak with certainty about the age category of buried.

BIBLIOGRAFIJA

Popis skraćenica

AE	<i>L'anée épigraphique</i> , Paris.
CIL	<i>Corpus inscriptionum latinarum</i> , Berolini.
ILJug	A. i J. Šašel, <i>Inscriptiones latinae quae in Iugoslaviae inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt</i> , Situla 25, Ljubljana 1986.

Digitalne epigrafske baze:

EDH	Epigraphische Datenbank Heidelberg Service provider: Heidelberg Akademie der Wissenschaften). https://edh.ub.uni-heidelberg.de/home?lang=de . [zadnji pristup / last checked 2024-7-29].
EDCS	Epigraphische Datenbank Clauss Slaby Manfred Clauss / Anne Kolb / Wolfgang A. Slaby / Barbara Woitas). https://db.edcs.eu/epigr/epi.php?s_sprache=en . [zadnji pristup / last checked 2024-7-29].

IZVORI

- Paulus, *Sentences. The opinions of the Julius Paulus addressed to his son*. S. P. Scott, *The Civil Law* 1, Cincinnati 1932.
- Plinius, *Historia Naturalis*. Gaius Plinius Secundus, *The Natural History of Pliny*, (prev. J. Bostock and H. T. Riley), London 1855.
- Plutarch, *Numa*. Plutarch, *The life of Numa* (prev. Bernadotte Perrin) Cambridge, MA. Harvard University Press. London. William Heinemann Ltd. 1914.
- Plutarch, *Consolatio ad uxorem*. Plutarch, *Plutarch's Morals* (prev. William W. Goodwin), Cambridge 1874.
- Seneca, *Epistule Morales ad Lucilium*. L. Annaei Senecae, *Ad Lucilium Epistule morales*. Recognovit et adnotatione critica instruxit. (ed. L. D. Reynolds), Oxford Classical Texts, Oxford 1965.
- St. Chrysost. *Homilies*. Saint Chrysostom. *Homilies on the Epistles of Paul of the Corinthians: Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, (ed. Pf. Schaff.) Kessinger Publishing, 2004 (1889).

- Tacitus, *Annales*, (prev. A. J. Church and W. J. Brodribb) New York 1942.
- Ulpianus, *Fontes Iuris Romani (FIRA) Antelustiniani*. (eds. S. Riccobono, G. Baviera, C. Ferrin, G. Furlani and V. Arangio-Ruiz) Firenze, Barbera 1940–1943.

LITERATURA

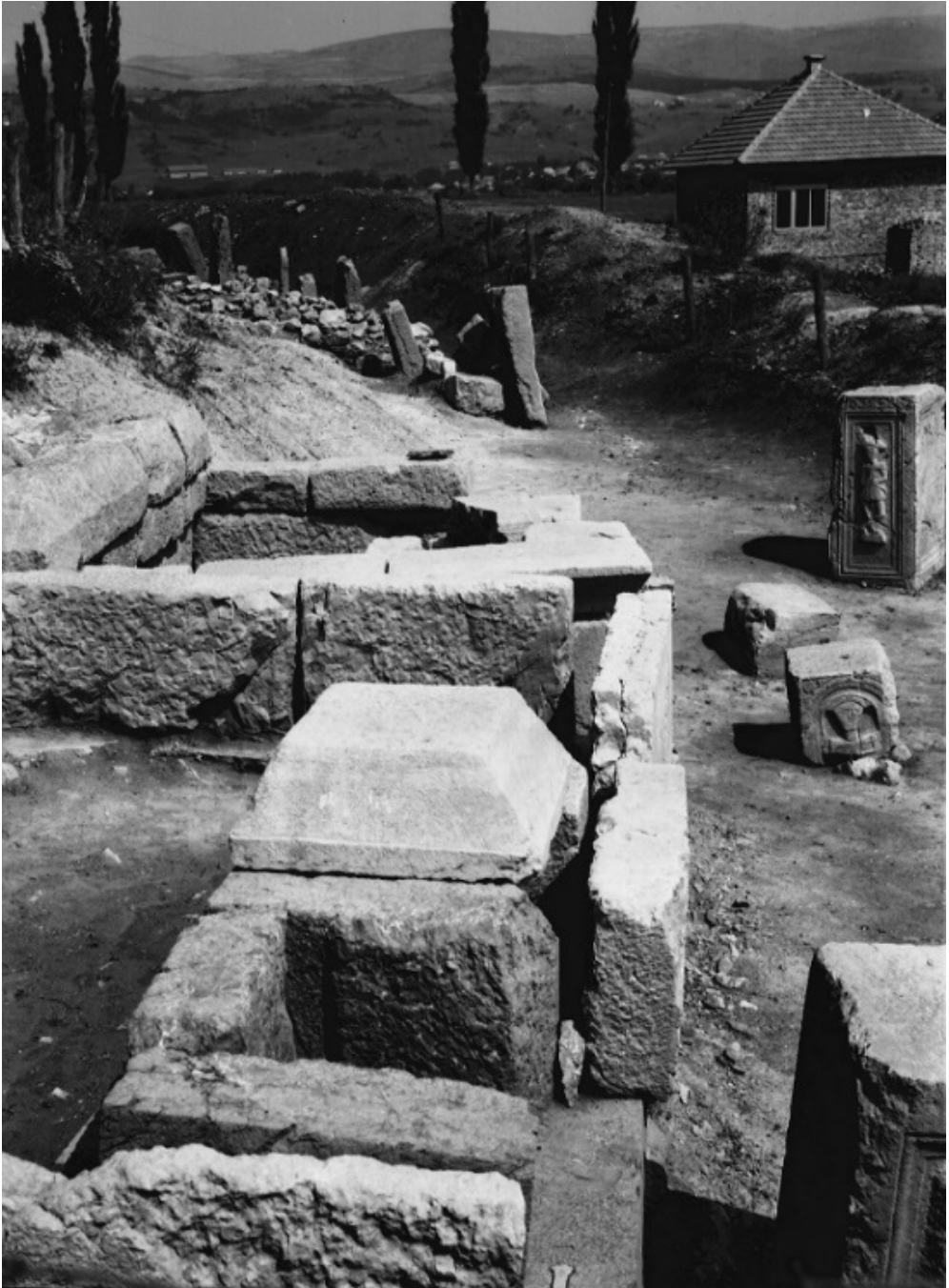
- Alfaye, S. 2009. "Sit tibi terra gravis: magical religious practices against restless dead in the ancient world". In: *Formae mortis. El tránsito de la Vida a la Muerte en las Sociedades Antiguas*, F. Marco, F. Pina, J. Remesal (eds.), 181–216. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- Alföldy, G. 1969. *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- Baxter, J. E. 2022. *The Archaeology of Childhood*. London: Rowman and Littlefield.
- Bollók, A. 2013. "Apotropaion and Burial in Early Byzantium: Some Preliminary Considerations". In: *Byzanz und das Abendland: Begegnungen zwischen Ost und West. Antiquitas, Byzantium, Renascentia* 5. Bibliotheca Byzantina 1. Z. Farkas, L. Horváth, T. Mészáros, 227–241. Budapest: Eötvös-József-Collegium.
- Busuladžić, A. 2018. Najstariji tragovi antičke pismenosti na tlu rimske provincije Dalmacije, na osnovu analize stilusa pronađenih i pohranjenih u Bosni i Hercegovini. *Hercegovina, časopis za historijsko i kulturno naslijeđe* 17: 9–35.
- Carroll, M. 2011. Infant death and Burial in Roman Italy. *Journal of Roman Archaeology* 24: 99–120.
- Carroll, M. 2014. "Mother and Infant in roman Funerary Commemoration". In: *Infant Health and Death in Roman Italy and Beyond*, M. Carroll and E. J. Graham (eds.). *Journal of Roman Archaeology*, suppl. volume 96: 159–178.
- Carroll, M. 2018. *Infancy and Earliest childhood in the Roman World: 'A Fragment of Time'*. Oxford: Oxford University Press.
- Цермановић-Кузмановић et al. 1975. Цермановић-Кузмановић, А., Велимировић-Жижих, О., Срејовић, Д. *Античка Дукља: некрополе*. Цетиње: Обод.
- Цермановић-Кузмановић, А. 2009. "Пљеваљско подручје у римско и рано-византијско доба". У: *Историја Пљеваља*, С. Терзић (ур.), 51–67. Пљевља: Општина Пљевља.

- Crawford, S. et al. 2018. Crawford S, Hadley D. M., Shepherd G. (eds.). *The Oxford Handbook of the Archaeology of Childhood*. Oxford: Oxford University Press.
- Цвијетић, Ј. 2009. Римски надгробни споменик из Градца код Пљеваља. *Гласник Српског археолошког друштва* 25: 141–147.
- Цвијетић, Ј. 2012. Нови епиграфски споменик из Отиловића код Пљеваља. *Старинар* 72: 173–180.
- Cvijetić, J. 2021. Magic-apotropaic power of tintinnabula. Gaves with bronze bells in the Budva necropolis. In D. Medin (ed.), *Antička Budva: zbornik radova sa međunarodnog multidisciplinarnog skupa po pozivu, novembar 2018, Budva: JU Muzeji i galerije Budve*, 298–315.
- Cvijetić, J. in prep. *Municipium S... e seculi passati*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.
- Danković, I. 2020. *Inventar grobova ženske populacije kao odraz životnog doba. Studija slučaja viminacijumskih nekropola od I do IV veka*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu.
- Dasen, V. 2003a. "Protéger l'enfant: amulettes et crepundia". In: *Maternité et petite enfance dans l'Antiquité romaine*. Catalogue de l'exposition Bourges, Muséum d'histoire naturelle. D. Gourevitch, A. Moirin, N. Rouquet (eds.), 172–177. Bourges: la Ville de Bourges.
- Dasen, V. 2003b. Les amulettes d'enfants dans le monde gréco-romain. *Latomus* 62 (2): 275–289.
- Dasen, V. 2011. "Childbirth and Infancy in Greek and Roman Antiquity". In: *Blackwell Companion to Families in the Greek and Roman Worlds*. B. Rawson (ed.), 291–314. Oxford: Blackwell.
- Ђорђевић, Ј. 1977. *Латинско-српски речник*. Београд: Завод за уџбенике.
- Eckardt and Williams 2018. Eckardt, H, Williams, S. The Sound of Magic? Bells in the Roman Britain. *Britania* 49: 179–200.
- Katičić, R. 1962. Die illyrischen Personennamen in ihrem südöstlichen Verbreitungs gebiet. *Živa Antika* 12: 95–120.
- Лома, С. 2002–2003. Домаће становништво муниципија С. у светлости нових епиграфских сведочанстава. *Старинар* 53/54: 35–64.

- Marković, Č, 2011. *Antička Budva, nekropole, istraživanja 1980–1981*. Podgorica: Matica Crnogorska
- Martinović, J. 2011. *Grčki i latinski natpisi u Crnoj Gori = Corpus inscriptionum Latinarum et Graecarum Montenegro*. Kotor: Matica Crnogorska.
- Mirković, M. 1975. Iz istorije Polimlja u rimsko doba. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine* 14: 95–108.
- Mirković, M. 2013. *Municipium S... Rimski grad u Kominima kod Pljevalja*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.
- Rendić-Miočević, D. 1976. O jednom tipu "ilirskog" nadgrobnog spomenika. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine* 13: 285–305.
- Sticotti, P. 1913. *Die römische Stadt Doclea in Montenegro*. Wien: A. Hölder
- Šašel-Kos, M. 2017. The Starii of Risinium. In: D. Demicheli, *Illyrica antiqua 2. In honorem Duje Rendić-Miočević. Proceedings of the International Conference, Šibenik 12th-15th September 2013*. Zagreb: University of Zagreb, 171–185.
- Villing, A. 2002. From whom did the bell toll in the ancient Greece? Archaic and classical Greek bells in Sparta and beyond. *Annual of British School at Athens* 97: 285–297.
- Vojvoda, M. et al 2021. Vojvoda M. Golubović S. Mikić I. *Novac i apotropejsko-profilaktički elementi u pogrebnim ritualima – južna nekropola Vimina-cijuma = Coinage and Apotropaic-Propylactic elements in funerary rituals – southern Viminacium cemetery*. Beograd: Arheološki institut

ILUSTRACIJE

Slika 1. Aleja sa grobnicama i nadgrobnim spomenicima nekropola II u Kominima tokom istraživanja (Fotodokumentacija Zavičajnog muzeja u Pljevljima i Arheološke zbirke Filozofskog fakulteta u Beogradu).

Slika 2. Nekropola u Kolovratu kod Prijepolja (Fotodokumentacija Arheološke zbirke Filozofskog fakulteta u Beogradu).

Slika 3. Nadgrobnna stela sa prikazom dječijeg porsja iz Kolovrata (Fotodokumentacija Arheološke zbirke Filozofskog fakulteta u Beogradu).

Slika 4. Nadgrobna stela iz Komina po iskopavanju (Fotodokumentacija Zavičajnog muzeja u Pljevljima i Arheološke zbirke Filozofskog fakulteta u Beogradu).

Slika 4a. Nadgrobna stela iz Komina – izgled i stanje spomenika pola stoljeća kasnije (Fotodokumentacija Zavičajnog muzeja u Pljevljima).

Slika 5. Nadgrobnji spomenik Valerijana iz Municipijuma S... (Komini kod Pljevalja), (Fotodokumentacija Zavičajnog muzeja u Pljevljima i Arheološke zbirke Filozofskog fakulteta u Beogradu).

Slika 5a. Detalj reljefne predstave na nadgrobnom spomeniku Valerijana iz Municipija S... (Fotodokumentacija Zavičajnog muzeja u Pljevljima i Arheološke zbirke Filozofskog fakulteta u Beogradu).